

Формування лідерських якостей у здобувачів вищої освіти засобами неформальної освіти

*Заболотна Альона Вадимівна¹, Поліщук Тетяна Вікторівна²,
Манзій Олена Павлівна³, Новікова Тетяна Петрівна⁴,
Оленич Катерина Володимирівна⁵*

Опубліковано	Секція	УДК
24.11.2024	Освіта/Педагогіка	378.017:316.46]: 374](045)
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14212459		

Анотація. Авторами розглядаються актуальні питання розвитку лідерських якостей здобувачів за допомогою інструментів і методів неформальної освіти; досліджуються концепція лідерства та основні компоненти лідерських якостей, методи їх розвитку в контексті освітнього процесу.

Досліджено та проаналізовано інформаційні джерела та встановлено яким чином неформальна освіта сприяє розвитку лідерських якостей у здобувачів вищої освіти. Розроблено рекомендації щодо інтеграції підходів у систему освіти, проаналізовано сучасні підходи та практики, що сприяють розвитку лідерства й можуть бути використані для вдосконалення програм професійного й особистісного розвитку. Надання здобувачам освіти можливостей для ефективного самовираження й управлінської діяльності в різних сферах суспільного життя.

Ключові слова: особистість, перспективи, комунікація, стійкість, цілеспрямованість, навчання.

Formation of leadership qualities in higher education students by means of non-formal education

Annotation. The authors consider topical issues of developing the leadership skills of students using the tools and methods of non-formal education; the concept of leadership and the main components of leadership skills, methods of their development in the context of the educational process are studied. Particular attention is paid to non-formal education as an

¹ канд. с.-г. наук, доцент, доцент кафедри біології та здоров'я людини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, ORCID: <https://0000-0002-1634-3273>

² канд. с.-г. наук, доцент, доцент кафедри біології та здоров'я людини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, ORCID: <https://0000-0002-0645-6872>

³ канд. економ. наук, доцент, доцент кафедри біології та здоров'я людини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, ORCID: <https://0000-0003-1867-7362>

⁴ канд. с.-г. наук, доцент кафедри біології та здоров'я людини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, ORCID: <https://0000-0002-8177-9698>

⁵ викладач-стажист кафедри біології та здоров'я людини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, ORCID: <https://0009-0005-4362-3536>

effective means of developing leadership competencies, including the participation of students in trainings, workshops, volunteer programs, projects, and youth initiatives.

The article researches and analyzes information sources and establishes how non-formal education contributes to the development of leadership skills in higher education students, develops recommendations for integrating approaches into the education system, analyzes modern approaches and practices that promote leadership development and can be used to improve programs for the professional and personal development of students and provide them with opportunities for effective self-expression and management in various spheres of public life.

Keywords: personality, perspectives, communication, sustainability, purposefulness, learning.

Вступ

У сучасних умовах зростання всіх сфер суспільного життя в Україні особливо актуальною постає проблема лідерства, адже суспільство потребує лідерів, які здатні об'єднати навколо себе людей для досягнення поставленої мети та сприяти його моральному розвитку. Незважаючи на значну дослідженість теми лідерства загалом, водночас, у наукових дослідженнях бракує діагностики та засобів формування комунікативних та лідерських якостей у здобувачів освіти [1].

Уміння прийняття компетентних рішень, навичок самоорганізації та володіння лідерськими якостями є актуальним не лише для керівників, викладачів та інших категорій педагогічних працівників професійної освіти, а й для здобувачів вищої освіти. Особливої актуальності набувають навички лідерства як необхідна умова досягнення якості освітніх організацій в мінливих умовах сьогодення, балансу між гнучкістю і стабільністю, творчістю та результативністю тощо.

Суспільство завжди потребує людей, які здатні свідомо робити вибір, бути ініціативними та приймати рішення, впевнені у своїх силах, рішучі, тобто ті, хто мають певний набір лідерських якостей.

Залежно від змін в суспільстві змінюється розуміння й про ідеал людини, яка не лише хоче, а й здатна організувати взаємодію й співпрацю між людьми. Вона не лише сприятиме протистоянню, а й витримувати зміни, що відбуваються в суспільстві, водночас реалізуючи спільну діяльність ефективно й гармонійно. Така людина і є лідером. Проблема лідерства має бути визнана як одна з пріоритетних при вивченні колективу здобувачів освіти. Адже на лідера, який наділений особливими рисами та здібностями, покладається вирішення багатьох проблем.

Лідерські якості є однією з ключових компетенцій, необхідних для успішної професійної діяльності у сучасному світі. У зв'язку з динамічними змінами на ринку праці, комунікації та прийняття рішень, вимогами до ефективного управління, здобувачі вищої освіти повинні володіти не лише фаховими знаннями, але й розвинутими лідерськими навичками (самостійність прийняття рішень, управління командою, вирішення конфліктів, критичність мислення, креативність тощо).

Актуальність теми полягає в тому, що неформальна освіта надає унікальні можливості для формування лідерських якостей через практичну діяльність, активне залучення здобувачів вищої освіти у суспільне життя та реалізацію власних ініціатив, дозволяє здобувачам освіти розвивати навички управління, комунікації, самоорганізації та стратегічного мислення, що є одними з найважливіших для побудови успішної кар'єри. Так, як наразі, традиційна система освіти не завжди забезпечує можливість для розвитку лідерських якостей здобувачів (основна увага зосереджується на формуванні академічних знань), їх розвиток залишається поза межами аудиторних занять. У зв'язку з цим аспектом неформальна освіта, яка включає тренінги, волонтерську діяльність,

участь у молодіжних організаціях, майстер-класи та інші проекти, набуває особливої ваги в формуванні даних якостей.

Тому, для нас важливим було проаналізувати такі аспекти як: теоретичні основи формування лідерських якостей та вплив неформальної освіти при формуванні цих якостей у здобувачів.

Результати

Аналіз результатів наукових досліджень та публікацій дає змогу зробити висновок, що проблематиці лідерської компетентності, лідерських якостей, лідерства в освіті вітчизняними та зарубіжними науковцями приділяється значна увага і накопичено певний досвід. Проте, питання розвитку окремих якостей лідера та лідерської компетентності майбутніх педагогічних працівників у системі освіти потребує подальшого вивчення. Зокрема, залишається повністю не розв'язаним питання розробки інноваційної моделі розвитку лідерської компетентності і в педагогічних працівників у системі підвищення кваліфікації. [2].

Осмилюючи виклики сучасності та перманентні перетворення соціокультурного середовища, вітчизняна система освіти потребує гнучкої адекватної моделі професійного розвитку як педагогічних працівників, так і здобувачів в умовах певної невизначеності. Таким рішенням є збалансований розвиток компетентностей на регулярній основі. Враховуючи, що підвищення кваліфікації допускається засобами не лише формальної але й неформальної та інформальної освіти, поряд з іншими постає питання планування власної освітньо-професійної траєкторії, самодисципліни та інших лідерських якостей сучасного фахівця.

Формування лідерських якостей у здобувачів вищої освіти за допомогою неформальної освіти є надзвичайно важливим процесом, який сприяє розвитку ключових компетенцій, необхідних для успішної кар'єри та особистісного зростання у сучасному суспільстві. Лідерство, як багатогранна та динамічна навичка, передбачає вміння не лише керувати людьми та процесами, але й адаптуватися до змін, приймати відповідальні рішення, мотивувати інших та ефективно співпрацювати в умовах командної роботи. Тому розвиток лідерських якостей є одним із важливих завдань сучасної системи вищої освіти, особливо в умовах швидкої глобалізації та постійних змін на ринку праці.

Неформальна освіта, яка включає тренінги, семінари, волонтерські проекти, участь у молодіжних організаціях, бізнес-інкубаторах, менторських програмах та інші позааудиторні активності, створює унікальне середовище для розвитку лідерських якостей у здобувачів вищої освіти. Вона дозволяє здобувачам освіти брати на себе відповідальність за організацію та проведення різноманітних проектів, що допомагає розвивати стратегічне мислення, комунікативні навички, здатність приймати рішення та ефективно розподіляти ресурси.

Такі методи, як проектне навчання, спрямоване на розв'язання реальних проблем, або волонтерська діяльність, що вимагає організації командної роботи та співпраці, стимулюють розвиток емпатії, відповідальності та здатності до співпраці. Ці якості є невід'ємними елементами успішного лідерства, особливо у сучасному світі, де все більше значення набуває робота у мультикультурних і багатофункціональних командах.

Ключова роль неформальної освіти полягає в тому, що вона дозволяє здобувачам вищої освіти безпосередньо взаємодіяти з реальними викликами, надаючи можливість набутти практичний досвід у ролі лідера. Це створює умови для формування таких важливих рис, як ініціативність, впевненість у собі, здатність до ризиків, стійкість до стресу та вміння працювати під тиском. Участь у волонтерських ініціативах, організація заходів та проектів, співпраця з професіоналами через менторські програми дає змогу

розвинути комунікаційні та організаційні навички, необхідні для ефективного лідерства.

Так, певне коло науковців у своїх дослідженнях визначає лідерську компетентність як багатокomпонентне утворення, що містить лідерські якості, уміння та знання і цінності, вона є рисою особистості, що забезпечує професійну успішність та прагнення до постійного саморозвитку й навчання [3].

Аналіз досліджень проведених у ХХ–ХХІ століттях підтверджує єдність учених у тому, що лідером стає активна, досвідчена людина, яка виявляє ініціативу і цілеспрямовано хоче стати лідером. Особистість, яка має природжені задатки не обов'язково стає лідером, щоб стати лідером потрібно розвивати свої можливості [4].

Лідерство являє сукупність рис особистості – фізіологічні, психологічні (емоційні), розумові (інтелектуальні), особистісні (ділові), які дають змогу лідерам проявитися, зайняти керівну позицію та утримувати владу завдяки наявності зазначених рис. Отже, наявність у дитини хоча б якоїсь однієї якості, завдяки якій вона перевершує інших, надає змогусій стати лідером у класі [1].

Виховання лідерських якостей особистості – це соціально й педагогічно організований процес цілеспрямованого систематичного формування характерних рис особистості, які забезпечують ефективність діяльності та допомагають їй займати позицію лідера в групі, бути прикладом для наслідування.

Основними видами діяльності, які спрямовані на формування лідерських якостей учнівської молоді є:

- 1) навчальна діяльність (індивідуальна, групова, колективна);
- 2) виховна діяльність (участь у конференціях, проєктах, програмах);
- 3) наукова діяльність (розроблення та захист колективних або індивідуальних проєктів, творчих справ);
- 4) проєктна діяльність (розроблення та захист колективних або індивідуальних проєктів);
- 5) громадська діяльність (участь у роботі учнівського, студентського самоврядування та наукових товариств, громадських молодіжних організацій, асоціацій, учнівських творчих клубів);
- 6) представницька діяльність (вміння ефективно представляти себе, однолітків, освітній заклад, молодіжну громадську організацію тощо) [5].

Багато здобувачів освіти мають прихований потенціал лідерства, проте вони не розкривають його з різних причин. Наслідком цього є зниження зацікавленості в інших людях, відсутність навичок взаємодії, співпраці й партнерства, мотивація. З цієї причини необхідно розробляти і впроваджувати систему навчання, яка готує лідерів [1].

Менторські програми та тренінги відіграють важливу роль у розвитку лідерських якостей. Співпраця з наставниками допомагає здобувачам вищої освіти не лише здобувати нові знання, а й отримувати підтримку та зворотний зв'язок, що сприяє швидшому особистісному та професійному розвитку. Тренінги, на яких здобувачі освітимають можливість брати участь у симуляційних іграх, вчитися працювати в команді та вирішувати конфлікти, допомагають розвивати емоційний інтелект, навички спілкування та мотивації інших.

Однією з головних проблем, що постають перед розвитком лідерських якостей у здобувачів вищої освіти за допомогою неформальної освіти, є недостатнє залучення їх до таких форм навчання через відсутність часу або недостатню поінформованість. Також деякі здобувачів освіти можуть не бачити безпосередньої користі від таких активностей для їхньої майбутньої професійної діяльності. Однак, із розвитком цифрових технологій і дистанційного навчання, з'являються нові можливості для розширення доступу до неформальних освітніх програм. Інтерактивні онлайн-платформи, вебінари та

віртуальні тренінги дозволяють здобувачам вищої освіти з різних куточків світу отримувати знання та навички, необхідні для розвитку лідерства.

Формування лідерських якостей засобами неформальної освіти є необхідною складовою розвитку здобувачів вищої освіти в сучасних умовах. Цей процес дозволяє їм не лише здобути практичні навички управління, комунікації та стратегічного мислення, але й сприяє формуванню важливих особистісних якостей, таких як відповідальність, впевненість у собі та здатність до вирішення конфліктів. В умовах глобальних змін та розвитку технологій, лідерство стає одним із ключових чинників успішної кар'єри, тому неформальна освіта відіграє ключову роль у підготовці майбутніх лідерів.

За результати діагностики Ємчук Т.В., Чубрей О.С., ми бачимо, що рівень комунікативних та організаторських здібностей у більшості здобувачів освіти нижче середнього, що характеризується відсутністю бажання до спілкування, схильністю до проведення часу на самоті. У новій компанії вони не відчувають себе активними та розкутими. Таким здобувачам важко налагодити контакти з людьми, перенести критику та відстояти особисті кордони. Майже не виявляють ініціативи, не приймають самостійних рішень. Сучасні діти швидко дорослішають, часто засиджуються з телефонами, що замінює їм живе спілкування та пригнічує їхню енергію, і знижує їх творчість. Саме тому, при правильному вихованні здобувачів освіти можна творчо підійти до кожної особистості та розвинути лідерські здібності. [1].

У закладах вищої освіти України гуманізація освітнього процесу, диверсифікація освітніх програм відбувається насамперед шляхом формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів: вибору освітніх компонентів, академічній мобільності, можливостей перезарахування кредитів, здобутих у різних формах неформальної та інформальної освіти, системи подвійних дипломів; поєднання спеціальностей та спеціалізацій; отримання інтегрованої підготовки із включенням інклюзивних методик навчання. Неформальна освіта є однією із важливих форм розвитку компетентностей, набутих у формальній освіті та розвитку нових, що суттєво підвищують конкурентоздатність фахівців. Для викладача – це можливість розширити та поглибити професійну компетентність, задовольнити власні освітні інтереси. Якщо формальна освіта складає базу професійної підготовки, то неформальна освіта розширює спектр компетентностей у сферах інтересів, розвиває професійно необхідні здатності вчителя, зокрема, емоційну стійкість, вміння володіти собою у стресових ситуаціях, здатність до критичного мислення та роботи в команді, лідерські якості, вміння вчитися та потреби до пізнання як стійкої характеристики особистості тощо [6].

Зокрема, до основних ключових засобів неформальної освіти, що сприяють формуванню лідерських якостей у здобувачів освіти відносять:

1. Тренінги та семінари

Тренінги – один із найбільш ефективних засобів неформальної освіти для розвитку лідерських якостей. Зазвичай сфокусовані на практичному навчанні та передбачають активну участь здобувачів вищої освіти. Лідерські тренінги спрямовані на розвиток таких ключових навичок, як управління командою, прийняття рішень, вирішення конфліктів, емоційний інтелект і стратегічне мислення. Участь в таких заходах дозволяє здобувачам освіти отримати досвід вирішення реальних завдань, вдосконалюючи свої лідерські здібності в безпечному середовищі, де помилки сприймаються як частина навчального процесу.

Приклад тренінгів: майстер-класи з управління проектами, курси з розвитку комунікаційних навичок, симуляційні ігри, що імітують управлінські процеси.

2. Волонтерські проекти

Волонтерство – чудова можливість розвивати свої лідерські якості через практичну діяльність. Участь в соціально важливих ініціативах, взаємодія з різними людьми та змога управління командами волонтерів, дозволяє учасникам освітнього

процесу здобувати безцінний досвід, який допомагає формувати відповідальність, ініціативність, здатність до співчуття та ефективного управління ресурсами. Окрім того, волонтерство часто передбачає розв'язання непередбачуваних проблем, що розвиває навички креативного мислення та адаптації.

Приклади волонтерських проєктів: організація благодійних заходів, участь у волонтерських ініціативах громадських організацій, допомога в екологічних акціях або програмах соціальної підтримки.

3. Молодіжні організації та об'єднання

Молодіжні організації надають здобувачам освіти можливість брати на себе лідерські ролі в рамках різноманітних колективних заходів. Участь в них сприяє розвитку навичок стратегічного планування, управління часом, організації людей та ресурсів. Учасники освітнього процесу мають змогу брати активну участь у прийнятті рішень, вести переговори, розподіляти завдання та відповідати за реалізацію проєктів, що дозволяє формувати ключові лідерські якості.

Приклади: студентське самоврядування, молодіжні ради, культурні та спортивні студентські клуби.

4. Проєктне навчання та участь у бізнес-інкубаторах

Проєктне навчання є інструментом, який поєднує елементи неформальної та формальної освіти. Здобувачі вищої освіти працюють над реальними проєктами, що мають конкретні цілі та завдання, і таким чином розвивають свої лідерські навички. У бізнес-інкубаторах здобувачі освіти можуть розвивати свої підприємницькі здібності, вчитися формувати та керувати командами, управляти ризиками, працювати над інноваційними ідеями та втілювати їх у життя. Цей вид навчання сприяє розвитку навичок управління проєктами, стратегічного планування, креативного мислення та фінансової грамотності.

Приклади проєктного навчання: участь у бізнес-інкубаторах, стартапах, інноваційних проєктах університетів, міжнародних конкурсах і хакатонах.

5. Майстер-класи від експертів

Майстер-класи, які проводяться експертами у різних галузях, є потужним засобом для формування лідерських якостей. Вони надають можливість здобувачам вищої освіти взаємодіяти з успішними професіоналами, вивчати їхні підходи до вирішення проблем та керівництва командами. Такий досвід допомагає здобувачам освіти краще зрозуміти практичні аспекти лідерства та адаптувати ці знання до власної професійної діяльності.

Приклади: майстер-класи з лідерства у бізнесі, громадській діяльності, соціальних проєктах; зустрічі з відомими підприємцями або лідерами думок.

6. Участь у конференціях і форумах

Конференції та форуми є важливою складовою неформальної освіти, де здобувачі можуть презентувати свої ідеї, обмінюватися думками та отримувати зворотний зв'язок від професіоналів. Участь у таких заходах розвиває навички публічних виступів, критичного мислення, ведення переговорів та мережевої взаємодії, що є важливими аспектами лідерства. Крім того, такі заходи надають можливість знайомитися з новітніми тенденціями у професійній сфері та встановлювати контакти з потенційними партнерами або наставниками.

Приклади: участь у міжнародних студентських форумах, наукових конференціях, дебатах, симпозіумах.

7. Менторство та коучинг

Менторські програми дозволяють здобувачам вищої освіти співпрацювати з більш досвідченішими професіоналами, які виступають в ролі наставників та допомагають розвивати їм лідерські якості. Ментори діляться своїм досвідом, надаючи підтримку, яка стимулює не лише професійний ріст здобувачів освіти, а й особистісний. Дана форма

неформальної освіти допомагає формувати одні з важливіших рис для лідерства: відповідальність, самоконтроль і здатність до самоаналізу.

Приклади менторства: менторські програми від громадських організацій, університетів, бізнес-асоціацій, коучингові сесії з професійного розвитку.

8. Позааудиторні заходи

Такі заходи надають можливість здобувачам освіти проявляти організаторські здібності, вирішувати конфлікти, розподіляти ролі та мотивувати своїх ровесників чи одногрупників до досягнення спільної мети. Так, через вирішення практичних завдань, взаємодію з іншими учасниками розвиваються лідерські якості. Це участь у позааудиторних заходах, таких як культурні події, квести або благодійні акції, спортивні змагання, тощо.

Отже, засоби неформальної освіти надають здобувачам вищої освіти унікальні можливості для розвитку їх лідерських якостей. Сприяючи застосуванню знань на практиці, розвиваючи навички комунікації, управління проектами, прийняття рішень та критичного мислення.

Неформальна освіта формує відповідальність, ініціативність та здатність працювати в команді, що є важливими аспектами лідерства в сучасному світі, завдяки формуванню таких якостей як:

- Практична орієнтація.

Є головною перевагою неформальної освіти та її орієнтацією на практичні навички. Участь у проектах, тренінгах або волонтерській діяльності надає можливість здобувачам освіти розвивати такі важливі лідерські компетенції, як управління командами, прийняття рішень, стратегічне мислення, комунікація та вирішення конфліктів.

Однією з переваг якої, є орієнтація на практичні навички, що є найважливішим для формування лідерських якостей.

- Самоорганізація та ініціативність.

Неформальна освіта спонукає здобувачів бути проактивними в своєму навчанні, самостійно обирати теми й напрямки, які є для них найбільш актуальними. Такий підхід сприяє розвитку самоорганізації й ініціативності, що є невід'ємними рисами лідера.

- Можливість для експериментів і помилок.

Неформальна освіта створює середовище, де здобувачі можуть експериментувати з різними підходами та вирішувати проблеми в умовах, які не мають жорстких обмежень. Це стимулює розвиток креативного мислення і вміння ризикувати, що є важливими для лідерства. У цьому середовищі помилки сприймаються не як невдачі, а як можливості для навчання та вдосконалення.

- Розвиток соціальних навичок.

Неформальна освіта часто передбачає тісну взаємодію з іншими людьми, що допомагає розвивати комунікаційні навички, емоційний інтелект і здатність до співпраці. Лідер повинен вміти ефективно спілкуватися, мотивувати і надихати інших, а також розуміти емоційні потреби своєї команди – всі ці навички розвиваються через інтерактивні заходи, дискусії, обговорення і групову роботу.

- Гнучкість та адаптивність.

Неформальна освіта не підпорядковується жорстким вимогам або стандартам, що дозволяє швидко адаптувати зміст навчання до сучасних викликів. Лідерство вимагає гнучкості та здатності реагувати на змінювані умови. Наприклад, участь у волонтерських програмах або стартапах дозволяє розвивати навички швидкої адаптації до нових обставин, вирішення кризових ситуацій та інноваційного мислення.

- Реальні можливості для лідерської практики.

Багато заходів неформальної освіти, таких як молодіжні організації, волонтерство або студентське самоврядування, надають можливість випробувати лідерські ролі в реальних умовах. Це не просто теоретичне навчання – це досвід, що дозволяє студентам взяти на себе відповідальність за успіх командних проєктів, організацію заходів або вирішення проблем.

- Мотивація до самовдосконалення.

Неформальна освіта створює середовище, яке стимулює внутрішню мотивацію студентів до саморозвитку та самовдосконалення. Лідери, які постійно навчаються і прагнуть вдосконалювати свої навички, є більш успішними та здатними до інноваційних рішень.

Таким чином, неформальна освіта відіграє важливу роль у формуванні лідерських якостей, оскільки надає здобувачам вищої освіти можливість не лише отримувати нові знання, але й застосовувати їх на практиці, працюючи в командах, вирішуючи реальні проблеми та розвиваючи відповідальність і ініціативність. Це робить неформальну освіту незамінним інструментом у підготовці майбутніх лідерів, здатних досягати успіху в сучасному конкурентному світі.

Висновки

Створення умов для сприяння та заохочення до самонавчання (неформального та інформального характеру) у закладі освіти та розроблення ефективного методичного інструментарію для забезпечення формування лідерських якостей здобувачів не лише в академічній спільноті, а за її межами є одним з ключових моментів формування лідера нового покоління. Популяризація молодіжного руху в галузі неформальної освіти, створення мережі студентських осередків, поетапне формування майбутніх лідерів повинно сприяти підвищенню якості освіти України оскільки майбутні фахівці, а наразі здобувачі освіти є стратегічним ресурсом нашої країни та носіями потенціалу її розвитку.

Список використаних джерел

1. Ємчук Т.В., Чубрей О.С. Формування лідерських якостей здобувачів освіти у виховному процесі закладів зальної середньої освіти. *Наукові записки*. Випуск 206, 2022. С. 121-126.
2. Школа лідерів професійної освіти як інноваційна модель підвищення кваліфікації педагогів в умовах сталого розвитку: цифровий програмно-методичний комплекс: В. Сидоренко, А. Єрмоленко, Л. Горошкова / за науковою редакцією доктора педагогічних наук В.В. Сидоренко. Біла Церква: БІНПО, 2021. 114 с.
3. Лютий М. Уявлення учасників освітнього процесу закладу вищої освіти про показники лідерської компетентності майбутнього викладача. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2019. № 3. С. 85 – 97
4. Алфімов Д. В. Виховання лідерських якостей школярів у сучасній загальноосвітній школі. *Духовність особистості : методологія, теорія і практика*. 2010. № 4. С. 3-14.
5. Сушик Н. Теоретичні основи формування лідерських якостей учнівської молоді. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки*. 2013. № 7.
6. Скорик Т. В., Вергунова В. С. Неформальна освіта як чинник професійного розвитку майбутніх учителів. *Синергія формальної, неформальної та дуальної освіти майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (11-12 червня 2021 року, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка). Чернігів, 2021. С. 86-89.